

A szabad szerelemtől az ellenőrzött magánéletig

Családpolitika a Szovjetunióban 1917 után

„A polgári társadalom készségeinek hiánya nem mindig jelenti a felkészültséget a szocializmusra.”

(A. Korolenko)¹

A hatvanas években a kommunák és másfajta alternatív életformák iránti érdeklődés terelte a figyelmet a húszas évekbeli szovjet-oroszországi életforma-kísérletekre, az akkori kommunákra, az avantgárd nevelési elméletekre, a nőmozgalomra, Alekszandra Kollontáj alakjára stb. Az itt következő dolgozat ezekről a kísérletekről és a szovjet családpolitika történetéről szól. Pontosabban arról az útról, amelynek elejét a magánháztartások felszámolásának szándéka és a magánélet forradalmasításának tervei jelzik. Az útnak ezen az első szakaszán még együtt haladtak az önkéntesen szerveződő kommunák, a „kisközösségek” társadalomszervezetének hívei azokkal, akik csak a „nagy háztartás” tervét tartották szem előtt, és anarchiától, „kispolgári szabadosságtól” féltették az új hatalmat. Ez utóbbiak inkább vállalták a családi háztartás rehabilitációját, mint a kisközösségek szabadságjogaival járó kockázatokat. Így fogják majd a húszas évek végétől fokozott ellenőrzésük alá vonni az egyéneket és családokat, betiltani az „engedély nélküli közösségeket” és ráerőszakolni az emberek magánéletére a közélet diktatúráját.

Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban közvetlenül a forradalom óta jelentek meg e tárgykörrel propagandisztikus kiadványok, a negyvenes évektől kezdve pedig már tudományos szakmunkák is.² Kelet-Európában viszont a kommunista pártok hatalomra jutásával elkezdődött a történelem átírása, s ennek során hosszabb időre elzárták az ilyen tárgyú forrásokat és elemzéseket az érdeklődők elől.

Ez a tény, a „mától kezdve minden másképp volt” ténye persze maga is része annak a jelenségsornak, amivel ez az írás foglalkozik. Hiszen a házassággal, családdal, életformával és neveléssel kapcsolatos szovjet törvénykezés és ideológia jelentését egy olyan politika kontextusa adja meg, melynek egyik jellegzetessége a történelem állandó újraigazítása. A hatalmi küzdelmekben az a feladat várt az ideológusokra, hogy történelmi érvekkel – rendszerint a szükségszerűségnél nem gyengébb érveléssel – igazolják a jelen uralkodó irányát, s ezért kellett ismételtelen újrafogalmazniuk a kívánatos és tiltott múltat, annak tényeit. Köztük azokat is, melyek az erkölcsökre és normákra, a mentalitásra és

¹ Korolenko, 1987 : 24. (Az első szám az irodalomjegyzékben szereplő mű kiadási évét, a második az oldalszámát jelzi.)

² A témához kapcsolódó orosz nyelvű Forráskiadványoknak, társadalom- és politikatörténeti munkáknak csak öredékét tudtam áttekinteni. Az idegen nyelvű szakirodalomból leghasználatóbbnak Rudolf Schlesinger 1949-ben kiadott, kiválóan szerkesztett kötetét találtam. Ez közli a legfontosabb határozatokat, rendeleteket, törvényeket, és közéleti részleteket A. Kollontáj több írásából, az 1926-os családjogi törvény tervezetének vitájából, az 1936-os rendeletek sajtóanyagából stb. A kötet bevezetője jól eligazít a szovjet családpolitika és családjog történetében.

a magatartásra vonatkoztak. Ilyen tényeket rejtettek például a húszas évek írott és vizuális dokumentumai, amelyek arról szóltak, miként próbáltak új életformát teremteni és választáson alapuló, nyílt kapcsolatokat kialakítani radikális férfiak és nők, „balos” fiatalok, avantgárd művészek. A harmincas évektől felnövekvő nemzedékek számára már „kispolgári praktikának” nevezték az ilyen kísérleteket. Spontánnak lenni ettől fogva csak az előírt módon lehetett.

A magánszféra elkülönülése

A radikális társadalmi és politikai mozgalmak meg akarták szüntetni azokat az ellentéteket, melyek a férfiak és nők magánéleti és közéleti szerepei, tevékenységei és intézményei között feszülnek. Ezek az ellentétek a polgárosodás és az európai társadalmak modernizációja során keletkeztek. A családi szféra és a társadalmi nyilvánosság világián elválásával ekkor kezdtek elkülönülni a magánháztartások a gazdaság professzionális szervezeteitől. Ebben a folyamatban alakult át az emberi élettevékenységek térbeli és időbeli rendszere azért, hogy elkülönült a munka helye az otthonétól, a munka és a tanulás ideje a szabadidőtől.³ Mindez a munkamegosztás fokozódásával járt s azzal, hogy mindinkább szakosodott szervezetek és szakosodott munkaerők hajtják végre a feladatokat, az egyének pedig mind nehezebben tudnak tájékozódni azokról az erőkről, melyek meghatározzák létfeltételeiket, tevékenységük tárgyát és módját.

Szorosan ehhez a folyamathoz tartozik a nemi, életkori és más szerepek tartalmának és egymáshoz való kapcsolódásának, egész szocializációjának megváltozása. Ezzel kapcsolatos a „kereső” és az „eltartott” szerepek megjelenése, s vele az újkori „nőkérdés” és feminizmus kialakulása éppúgy, mint a „gyerekkor”, „kiskorúság”, illetve a „felnőttség” és Jogképesség” tartalmának, illetve a nevelés és érés folyamatainak megváltozása.

Ezek a jelenségek mind beletartoznak a *magán- és közszférák elkülönülésének* kérdéskörébe, s utalnak azokra az ellentétekre és feszültségekre, melyek a szétválás nyomátámadtak. A 19. század elejétől kezdve haladó gondolkodású ember nem hihette, hogy a történelem kereke visszafordul abba a régi rendbe, amely még nem ismerte a szobai forgó ellentéteket (például a „nőkérdést”, hiszen benne a nők még nem voltak sem „eltartottak”, sem pedig jog- és hivatásképes állampolgárok). A régi helyett igazán új megoldást a 20. század elején is a radikálisok kívántak. De csak a legradikálisabbak, mint például a bolsevikok, akarták forradalmi úton kiküszöbölni ezeket az ellentéteket.

Radikális baloldaliak mindig is az ember felszabadítása akadályának látták a házasságot, a családot és a családi magánháztartás szervezetét. Olyan intézménynek, mely akadályozza a jövő társadalmának kialakítását, mely egyik fő forrása a visszahúzó: erőknél és a hazug polgári erkölcsnek. A szocialisták szerint⁴ azonban a házasságokat nemcsak erkölcsi szempontból kell megítélni, hanem társadalmi funkcióik szerint is. Márpedig a házasság és család legfontosabb funkciója a kapitalizmus viszonyai között az, hogy biztosítsa a magántulajdon átörökítését. A törvényesség képzele ezért kötődő annyira szorosan a házassághoz, s ezért lett a „törvénytelen” (s egyúttal a „természetes” szinonimája a „házasságon kívüli”). A polgári házasság telítve van hazugsággal és álszentséggel, mert elsősorban az érdekek összeegyeztetésén alapul⁵, s ezért szükségszerű kiegészítője a prostitúció. A polgári rend fenntartásában érdekelt erők kényszerítik rá saját jogrendszerüket a tulajdon nélküli tömegekre, azokra, akiknek nincs átörökítendő magántulajdonuk. A szocializmus gyökeresen változtatni fog majd ezen, mert megszüntet:

3 Ehhez lásd Somlai, 1986 : 64. és köv. oldalak.

4 Kritikánk lényegét megtalálja az olvasó A. Bebel „A nő és a szocializmus” című nagy sikerű könyvében E mű legfontosabb téziseit foglalom itt össze.

5 „A polgári társadalomban a kényszerházasság a normális házasság...” (Bebel, 1957 : 522.)

a magántulajdont s a rajta alapuló osztályviszonyokat és öröklési rendet: „A szocialista társadalomban nincs mit örökölni, ha csak a házi felszerelést és a személyes használati tárgyakat nem tekintjük örökségnek, s éppen ezért a házasság mai formája feleslegessé válik.”⁶ A szocializmusban munkát kap majd mindenki, egyenjogúak lesznek a nők, kialakul az érdekek harmóniája. A házasság ezáltal magánszerződésé és magánügyé válik, a társadalom pedig magas szinten, de közösségi módon fogja kielégíteni az egyének létszükségeit, közös szolgáltatásokat nyújtva s átvállalva a családok háztartási és nevelői funkcióinak többségét.

A 20. század elején ehhez járultak új felismerések és főleg új kérdések a nemek viszonyáról, a szexualitás természeti és társadalmi gyökereiről. Új tudományágak és népszerű szellemi áramlatok, mint például a pszichoanalízis kezdtek foglalkozni e kérdésekkel. Ezeknek eszméit és önismeretre ösztönző igényét hamar társították szociológiai és szociálpszichológiai érvényű magyarázatokkal, illetve társadalmi követelésekkel. Sokan hitték, hogy a leigázó lelki hatalmaktól is csak egy olyan radikális társadalmi forradalom szabadíthatja fel az embereket, mely képes legyőzni a házasság és a család visszahúzó erőit. Az említendő példák közül álljon itt csak Ottó Grossé, a pszichoanalízis egyik rebellisé, aki 1918 novemberében a forradalmi Bécsben „a polgári család és szexualitás felszámolásával foglalkozó minisztérium” felállítását tervezte.⁷

A forradalom új rendelkezései

A magánélet intézményeit tehát sokan akarták forradalmasítani, s az 1917 októberében győztes szovjethatalom gyors ütemben hozzá is látott ehhez. Fontos rendeletek sorát adták ki már 1917 novemberében, majd a rákövetkező hónapokban. Ilyen volt például az általános munkakötelezettségről szóló rendelkezés is, de ennek bevezetésével egyidejűleg általánossá tették a társadalombiztosítást és maximálták a munkaidőt. A nők körében megtiltották az éjszakai és föld alatti munkát. A férfiakkal egyenlő jogokat próbáltak adni nekik például a szabad névválasztással a polgári házasságkötés során, a válás jogával stb. A korabeli viszonyokat jól jellemzi, hogy érdemesnek tartották külön cikkelyben kimondani: az asszony nem köteles követni férjét, ha az átköltözik egy másik településre.

A kezdeti évek forradalmi törvénykezésének problémáit jól érzékelteti az örökösödés kezelése. Úgy tűnt, hogy a termelőeszköznek nyilvánított javak magántulajdonlásának eltörlésével a személyi és családi vagyon átörökítésének kérdése elveszti jelentőségét. A „személyi tulajdon” elismerése és jogvédelme azonban megkívánta, hogy szabályozzák valahogyan az öröklési ügyeket. Így azután 1918-ban dekrétumot hoztak, mely „Az öröklés megszüntetéséről” címet viselte, s ebben elismerték a házastárs, a le- és felmenőági rokonok, valamint a testvérek öröklési jogát, és rendezték a tízezer rubelt meg nem haladó hagyaték öröklésének kérdéseit.

Az októberi forradalmat követő évben meghozott törvények és rendelkezések egy része olyan intézményekre vonatkozott, amelyeket Európa legtöbb országában már jól ismertek. Ilyen volt például a kötelező állami anyakönyvezés a születéseknél, házasságoknál és halálozásoknál. Ennek bevezetése más európai országokban is az egyház hatalmának csorbításával, illetve az egyházi és világi hatalom különválasztásával járt. Oroszországban is erről volt szó, ráadásul egy olyan forradalom részeként, melynek hangoztatott célja volt az antiklerikalizmus. Oroszországban az állam és az egyház szétválasztása alig haladt előre 1917-ig (ez persze szorosan összefüggött azzal, hogy az egyház feje a mindenkori uralkodó volt). Az orosz nép igen nagy többsége vallásos volt,

⁶ Bebel, 1957 : 523.

⁷ Lásd Erős, 1986 : 48.

s valószínűleg idegenkedve fogadta azt a gondolatot, amely az új törvények megalkotóit vezette.

Ez a gondolat a házasság és család profán és polgári jellegére vonatkozott, arra tehát, hogy ezek evilági intézmények, mert keletkezésük, fennmaradásuk és megszűnésük akaratlagos feltételektől, nevezetesen a két fél egyetértésétől függ és semmi mástól. Ennek megfelelően az összeházasodás és elválás aktusából pusztá bejelentés és bejegyzés lett, amit megfosztottak minden közéleti és ceremóniális vonástól.

Ezt a rendeletet több olyan intézkedés követte (a már említetteken kívül például a prostitúció betiltása vagy a házasságon kívül született gyerekek egyenjogúsítása), amelyek maradandó hatással voltak a párválasztás és a szexuális erkölcs alakulására, a magánháztartások szervezeti alapjaira és a családi szocializáció egész menetére. Ezekhez járult az 1922-es földtörvény, amely egyenlő jogokat és válás esetén a közös vagyomból egyenlő részesedést biztosított a parasztasszonyoknak. Így létrejött az új jogosultságok, szervezetek, szociálpolitikai intézkedések összefüggő köre, s kialakultak a velük összefüggő feszültségek is.

A feszültségek zöme gazdasági és szociális forrásokból fakadt: világháborús veszteségekből, nyomorból és ellátási zavarokból, amelyeket fokozott a polgárháború. De az új rendelkezések maguk is keltettek újabb feszültségeket az egész országban, s főként a falusi háztartásokban. Korabeli jogi esetek⁸ bepillantást engednek a „kiterjedt családok” életébe s felbomlásuk kezdeti folyamataiba. Az új jogszabályok nem fogadták el az oszthatatlan parasztvagyon (föld, állatállomány, épületek stb.) fogalmát, hanem személyi szerzeménynek, tehát felbonthatónak minősítették. Ezáltal rombolták e családok patriarchális egységét és gazdálkodásuk alapját. A rendelkezések fogadtatása és korabeli vitája jól mutatja, hogy mennyire mást jelentett a „tulajdon” és a „közösség” falun és városban, birtoktalanok és birtokosok, a fiatalok és az öregek körében.

Ezekben az években embermilliók élete, társadalmi rangja, lakóhelye és egyúttal magánéletének keretei változtak meg újra és újra. A háborúban, majd a polgárháborúban sok férfi meghalt, mások politikai okokból, félelemből elvándoroltak, s nyilván sokan voltak olyanok is, akik a változások közepette elsősorban magánéletük keretein kívántak változtatni. A forradalomig nagyon nehezen lehetett felbontani a házasságokat, most ez is könnyebbé vált. De a házasságok és családok szétzilálódása nemcsak a felnőtteket érintette. A házasságon kívül született gyerekeknek, illetve az elváltak gyerekeinek jogi helyzete kétségkívül javult, de számuk rohamosan növekedett. Főleg belőlük kerültek ki a fiatalkorú bűnözőknek azok a csoportjai, amelyek a polgárháború után garázdálkodva és rabolva járták az országot, és rettegésben tartottak egész vidékeket. Később az ő beilleszkedésükre találta ki F. Dzerzsinszkij, a Cseka vezetője a kommuna-alapítás ötletét, s ebből lett Makarenko híres nevelési kísérlete, a „Dzerzsinszkij kommuna”.

A kommunák

A *kommuna* intézménye sem volt teljesen új az országban. A régebbi Oroszországban is kísérleteztek nihilisták, anarchisták, narodnyikok vagyonszövetséggel, kollektív háztartással és üzemmel – néha a nagyvárostól távoli vidékeken. A Fialat Oroszország nevű szervezet már 1882-ben olyan határozatot fogadott el, mely a gyereknevelés társadalmisításának szükségességét hangoztatta, s a polgári házasság és család megszüntetését tűzte ki célul.⁹ Ez a határozat szocialistáktól származott, tehát világi elveken alapuló együtt-

⁸ Lásd Schlesinger, 1949.

⁹ „...mert megakadályozza az embert a fejlődésben, s mert enélkül nem ér semmit az örökség eltörlése”. (Zajcsnyevszkij, 1970 : 186.)

élésre vonatkozott. Tudni kell azonban, hogy az Oroszországban akkor működött kommunák többségében – mint a világ más részein is – különféle vallásos szekták és mozgalmak tagjai éltek. Hiszen a vallásos hit és a felekezeti deviancia, az eretnokség mindig is energikus mozgatója volt az ilyen törekvéseknek, és eredeti forrása volt azoknak a céloknak és értékeknek, melyeknek jegyében életüket próbálták forradalmasítani az emberek. Sokáig csakis üdvjavak jutalmi ígérhettek kárpótlást kisebbségben lévő férfiaknak és nőknek azokért a veszteségekért, fáradalmakért és üldöztetésért, amelyekkel a többségi intézmények és életformák megtagadása járt. A világ más részeihez hasonlóan Oroszországban is voltak olyan eretnek szekták, szakadár irányzatok – mint a szkopcok, beszpopovisták, vagyis a pápa nélküliek vagy a duhoborok, a „lélek harcosai” –, amelyek nem ismerték el a házasságot, és szélsőséges módon kívántak szakítást a többségi társadalom életmódjával.

1917 után is alakultak ilyen vallásos szellemű közösségek.¹⁰ De az új, „kommunista kommunák” tagjai abban különböztek elődeiktől, hogy nem túlvilági jutalmak elnyerésének reményében, hanem evilági értékek vonzásában, nem hitelvek, hanem politikai és tudományos érvek alapján választottak közös életformát. Értékeik közül kiemelhető a tudományokba és a haladásba vetett hit, az álszent erkölcs biztonsága helyett a szabadság kockázatainak vállalása, a nemek, nemzetek, fajok közötti egyenlőség és szolidaritás, az elnyomástól és kizsákmányolástól mentes élet. Mindez persze összefonódott azzal, hogy a kommunárdok rendszerint a szocializmus radikálisabb irányzatainak képviselői közül kerültek ki.

Az 1917-es forradalmak után sorra szerveztek kommunákat katonák, munkások, parasztok, diákok.¹¹ Ezeknek egy része egyetlen feladat (például egy autógyár felépítése) elvégzésére szövetkezett emberekből állt, míg más közösségek létrejöttében a tagok együttélési és közös kísérletező vágyának volt döntő szerepe. A szélsőséges megoldási esetek között említhetjük a moszkvai állami könyvtár kommunáját, melyben kispolgárságnak és a „kommunista etika megsértésének” minősítették a legapróbb tárgy magánbirtoklásának vágyát, illetve azt, ha valaki tartósabb párkapcsolatokat próbált kialakítani. Motiválta az ilyen törekvéseket a freudizmus népszerűsége és terjedése Szovjet-Oroszországban a húszas évek elején, amit olyan próbálkozások is jeleznek, mint például a Vera Smidt vezette pszichoanalitikus irányú óvoda.¹²

A kommunák életképességét sokféle tényező befolyásolta, például a tagok jövedelme, az életfeltételek színvonala, a kommuna lakótereinek, felszereltségének nagysága és gazdagsága. Egyes kommunákban nemcsak az erőforrásokat próbálták kötelező érvényre elosztani, hanem a tagok munka- és szabadidejét is. Sok függött tehát attól, hogy mennyire volt demokratikus a vezetés és a végrehajtás, mennyire érezhette mindenki, hogy saját akarata is formálja a közösség szabályait és szervezetét. Döntő kérdés volt a közösség viszonya tagjainak párkapcsolataihoz, például az, hogy megtűrte-e a tagok közötti házasságot, a családi gyereknevelést, s ha igen, akkor ezek a tagok képesek voltak-e összeegyeztetni házassági és családi elkötelezettségeiket a kommuna elveivel. Ha viszont a kommuna nem engedte a házasságkötést és családalapítást, akkor képes volt-e összeegyeztetni a promiskuitást a gyerekek és felnőttek szocializációs követelményeivel, illetve más irányú kötelekeivel.

Nem tudjuk pontosan, hányan éltek kommunában a húszas évek Szovjetuniójában, de nagyon valószínű, hogy ezek csak a népesség elenyésző kisebbségét tették ki. Egy 1926-ban, a serdülőkorú munkavállalókról készült felmérés például azt mutatta ki, hogy

¹⁰ Ilyen volt például az „Élet és munka” kommuna, melynek tagjai Lev Tolsztoj vallásfilozófiájának szellemében próbálták együttélni: vagyonszociális, vegetáriánus étrenddel, az eugenika és a keresztény erkölcs általuk vallott elvei szerint (lásd Mazurin, 1988).

¹¹ Lásd Reich, 1971 : 220. és köv. oldalak.

¹² Lásd Erős, 1986 : 70. és köv. oldalak.

közülük mindössze 6,2 százalék.¹³ Kezdték viszont építeni közösségi lakóházakat közös konyhával, éttermekkel, társalgókkal, könyvtárral, közös gyermekszobákkal, és az ilyen tervezési feladatok mélyrehatóan foglalkoztatták a kor haladó építészeit a Szovjetunió határain kívül is.¹⁴

A „kommuna” fogalmának jelentéstörténetében ott húzódik a szovjetunióbeli társadalmi változások és életforma-kísérletek sorsa. A húszas évektől eltávolodva mindinkább a „társbérletekre” („kommunalnaja kvartýra”), vagyis a lakók „kényszerközösségeire” utal az a kifejezés, ami eredetileg (történeti eredetéhez híven) az egymást választó „szabad polgárok közösségét” jelentette Oroszországban, s jelenti mindmáig sok országban. Mintha ebben a groteszk jelentésváltozásban sűrűsödne össze a „kommunizmus” egész szovjet-orosz története – az egyenlőség és a kizsákmányolásmentes élet eszméitől kezdve a munkások, katonák és diákok öntevékeny tanácsszervezetein át egészen a Gulag büntetőtáborig és a bürokratikus államszocializmus valóságáig. E történet első szakaszában, a húszas évek elején még sok minden eldöntetlen volt, s így maradhattak fenn egy ideig szabad és egyrőtű választó polgárokból álló kommunák is.

A magánháztartás megszüntetésének utópiája

Annak persze semmi jele, hogy a bolsevik vezetők támogatták volna ezt. A legtöbb, amit erről mondhatunk, hogy eleinte nem akadályozták. Eszmei támogatót csak az úgynevezett „munkásellenzék” tagjai között találhattak a kisközösségek alapítói, főként Alekszandra Kollontáj személyében, ő valóban radikálisan képviselte az új morál követelményeit. Azt, hogy

- kommunisták házaságában nem lehet helye sem gazdasági számításnak, sem pedig féltékenységnek, az egymás kisajátítására, birtoklására és a bezárkózásra irányuló vágyaknak,

- férfi és nő egyformán a kommunista közösségért és közösségben él, ez a közösség átvállalja a háztartás és gyermeknevelés fő terheit,

- ezért a házaság stabilitása többé nem önérték, férfi és nő csak addig tartja fenn kapcsolatát, amíg szeretik egymást (hiszen az elhidegülés vagy a gyűlölködés közepette fenntartott házaság erkölcstelen).

A. Kollontáj a forradalom kezdetétől agitatív hangú cikkeket írt a „Kommunisztika” című folyóiratba, tanulmányokat és propagandaregényeket közölt, hogy bemutassa a polgári házaság és kiscsalád hazug erkölcsét, népszerűsítse a felszabadult embert és a kommunákat. Úgy látta, hogy a proletárforradalom győzelmével elhárult az akadály a; erkölcsök és érzelmek, a lélek és a szexualitás, az emberi kapcsolatok és a család forradalma elől. „A burzsoá rendszerben főztjünkkel próbálták megnyerni maguknak férjüket az asszonyok. Abban a rendszerben a férj volt a kenyérkereső. A munkásállamban azonban, ahol minden asszony önálló egyed és állampolgár, ugyan miért a vacsora val akarnának férjüket kedvében járni? Ne a szakácsot és a cselédet, hanem személye minőségét és emberségét becsüljék feleségükben a férfiak. A konyha és a házaság szétválasztása nem kevésbé fontos reform – legalábbis a nők történetében -, mint a állam és egyház szétválasztása” – írta egyik röpiratában.¹⁵

A „kommunárdok” és szószólóik olyan társadalmat képzeltek el, melyben a közösségnek két szintje és kétféle intézményrendszere van. Az egyik a személyközi kapcsolatok

¹³ Lásd Zajcev, 1971 : 27.

¹⁴ Lásd erről Major, 1976. Figyelemre méltónak tartom azt, hogy Major Máté még 1976-ban is ezt írta: szocializmusban a közösségi szemléletnek kellene uralkodnia, „... ennek ellenére lakóház-építészetünkben továbbra is az osztálytársadalmak családfórmája, a monogám kiscsalád teljes önellátásra irányuló komplex igénye igyekszünk a közösség erőiből „kielégíteni”.

¹⁵ Kollontáj, 1949:48-49.

a *kisközösségek*, a kommunák világa, amelyben férfiak és nők szabadon választják egymást, s amit felbonthatnak vagy – egyetértés esetén – felcserélhetnek más kapcsolattal és/vagy közösséggel. A másik szint a *nagyobb közösségé*, a városé, régióé, társadalomé és államé, amely átveszi a magánháztartások terheit és funkcióit, cserébe viszont igényt tart mindenki közreműködésére. Ehhez persze szükséges a gyerekgondozás és gyerektanítás társadalmosítása, ami ugyancsak az egyéni birtoklás vágya felszámolását igényli. Ezt A. Kollontáj megvalósíthatónak gondolta: „...a társadalmilag tudatos dolgozó anyja el fog jutni arra a fejlettségi szintre, ahol már nem tesz majd különbséget »övék« és »enyém« között, ahol tehát tudni fogja, hogy csak *mi* gyereünk van, a kommunista dolgozók Oroszországanak gyerekei”.¹⁶

A. Kollontáj tudta, hogy Oroszország mennyire elmaradott, népe mennyire szegény, de azt hitte, hogy mindez nem gátolhatja az új intézmények és szükségletek kialakulását: „A nélkülözés és az áruhiány ellenére a városi élet kikerülhetetlen eleme lett a közétkeztetés ... akármennyire rosszul és szakszerűtlenül üzemeltetik a közétkeztetést, Péterváron 1919-20-ban mégis a lakosság 90%-a vette igénybe ezeket, Moszkvában pedig a lakosoknak több mint 60%-a... Az összes dolgozó nő kezdi megérteni, mennyi időt nyer azzal, ha szovjet késztermékeket fogyaszt. Egyedül a minőség az, amit kifogásolnak. Ha ízletesebb és jobb volna a közétkeztetés, kevesen vállalnák önként a konyhai munkát”¹⁷ – írta a húszas évek elején.

Az orosz és kelet-európai tapasztalatok alapján a mai olvasó fülében hamisnak hangzhat ez az érvelés. Már a bolsevik vezetők sem fogadták el, s el is távolították az új életforma hívét a hazai közéletből, diplomáciai szolgálatra küldve őt. Ők persze főként a „munkásellenzék” egyik vezetőjétől, a „szindikalista” Kollontájtól igyekeztek megszabadulni. Attól a politikustól, aki már 1921-ben a párt mély válságáról írt és arról, hogy a munkásokat kiszorította a hatalomból egy „új társadalmi réteg”, mely a tanácsok és pártszervezetek vezetőiből áll.¹⁸

A „munkásellenzék” tagjai valóban észrevették az új hatalmi rendszer kialakulását, s látták, hogy ez mennyire eltorzíthatja forradalmuk értelmét. De mi köze volt és van mindennek a „kommunák” mint kisközösségek, illetve a „kommunális ellátás” problémáihoz? Az összefüggés, amire e „baloldali elhajlók” felfigyeltek, a magánélet és közélet kapcsolódásaira vonatkozik. Azokra a kérdésekre, melyek az emberi motivációk és választások jelentőségét firtatják a társadalom működésében. A. Kollontáj utópiáiban olyan emberek szerepelnek, akiknek magánélete és közlete egygyé vált, akik túljutottak mind a hatalomvágyon, mind pedig a másik ember birtoklásának vágyán. Csakis azért lehetnek ilyenek, mert szabadon és egyenrangú félként részesülnek mind a társadalom egészét (a „nagy háztartást”), mind pedig a személyes sorsukat érintő döntésekben és felelősségben.

A következő társadalmi utópiák nyomdokain haladva itt is egygyé válik jog és erkölcs, kötelesség és szabadság. De A. Kollontáj utópiája egy elmaradott országról és országnak szólt. Olyan országnak, ahol az államhatalom ugyan a kommunistáké lett, de a magánháztartások és családok igen nagy többségében nem kommunisták éltek. A „munkásellenzéknel” realitább politikát folytató vezetés nem is fogadta el ezt az utópiát. Lenin, Trockij és a többiek a nők felszabadítását, egyenjogúsítását és a magánélet intézményeinek átalakítását nem a kisközösségektől és nem az autonómián alapuló kísérletektől várták, hanem a termelőerők Összpontosításától s a szolgáltatások ezen alapuló összevont, nagy, „szocialista hálózatától”. Erre kívánt utalni Lenin is 1919-ben, amikor a magántulajdonlás és átörökítés legfontosabb „polgári intézményeiről”, a házaságról, illetve azok gazdasági kereteiről, a családi háztartásokról írt. Ezeket jelle-

16 Kollontáj, 1920. Idézi Carr. 1964 : 31.

17 Kollontáj, 1949 : 48-49.

18 Kollontáj, 1972 : 184.

mezve indulatai épp annyira felizzottak és stílusa éppoly szenvedélyessé vált, mintha a kommunizmus ellenségeiről szólna: „A nő továbbra is *házi rabszolga*, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A *nők igazi felszabadítása*, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás *tömeges átépítése* nagy szocialista háztartássá”.¹⁹

A bolsevik vezetők véleménye megegyezett a radikális feministákéval és az anarchistákéval abban, hogy szavatolni kell a nők egyenlőségét, fel kell szabadítani őket a házimunka terhétől és a kereső férjnek való kiszolgáltatottságtól. Abban is egyetértettek, hogy a magánéleti kapcsolatok formálásához, a házassághoz és váláshoz csakis az érintetteknek van köze, s hogy meg kell szabadítani az embereket a bíróság előtti hazugságok és álszentségek kényszereitől. De egyetértésük csak eddig tartott. Az életformákra, kapcsolatokra, életvezetésre vonatkozó spontán próbálkozásokat a „szexuális anarchizmus” és a „szabad szerelem” álláspontjaként, mint „burzsoá követelést” a bolsevikok éppúgy elutasították, majd éppannyira szigorúan üldözték, mint a spontán közéleti akaratnyilvánítás kísérleteit.²⁰

Erősítette vagy gyengítette?

A húszas évek közepén azonban már annyira összesűrűsödtek a korábban említett népesedési és szociális problémák, hogy a magánéleti kapcsolatok és életviszonyok jogi szabályozásával nem lehetett megvárni a nagy háztartás, a társadalmi szolgáltatások szocialista társadalmának felépítését.

Idevonatkozó törvényjavaslatokat már a húszas évek eleje óta fogalmaztak és nyilvánosan meg is vitattak. E viták nyomán az évtized közepére kezdett kialakulni egy új családjogi kódex, aminek egyes rendelkezéseiből szenzációt olvasott ki a világsajtó, s fokozott érdeklődést váltott ki jogászok, politológusok, szociológusok szakmai köreiből nemcsak a Szovjetunió belül, hanem külföldön is. Ekkor már érződtek a NEP hatásai a Szovjetunióban, elmúlt az azonnali vagy közeli világforgóradalom felfokozott reménye. A bolsevikok megszilárdították hatalmukat nemcsak a fehérekkel, hanem a mensevikkkel és saját baloldali ellenzékükkel szemben is. Várható volt tehát, hogy egyéb intézkedésekhez hasonlóan a családpolitikában is szakítanak az utópikus várakozásokkal, közelednek a polgári viszonyokhoz, az emberi együttélés és szocializáció hagyományos intézményeihez.

Így is történt? Vagy mégsem? Évtizedek múltán egyre több olyan elemzés készült,²¹

19 Lenin, 1953 : 437. Ugyanígy látta Trockij is a húszas években a nők felszabadításával kapcsolatos problémákat: „Gazdaságunk egészének érezhető javulása nélkül nem képzelhető el sem a családi háztartások társadalmisítása, sem pedig a közoktatás fejlesztése. Márpedig csakis így mentesíthetnénk a családokat azoktól a funkcióktól és gondozási kötelezettségektől, amelyek ma még elnyomják és bomlasztják. A mosást közmosodákban kellene végezni, az étkezést közéttermekben, a varrást pedig közműhelyekben. A gyerekeket olyan nevelőknek kell tanítaniuk, akik igazi elhivatottságot éreznek munkájuk iránt. Amikor majd mindez így lesz, akkor a férj és feleség közötti kötelék szabad lesz mindenfajta külsődleges és véletlen tényezőtől, s egyikük sem fogja megkeseríteni a másik életét. Így jöhet létre közöttük az igazi egyenlőség, s így válhat majd kapcsolatuk kizárólag kölcsönös vonzalmuknak függvényévé.” (Trockij, 1973 : 26.). Sz. G. Sztumulilin, az 1917 utáni évtized egyik vezető szociológusa és közgazdásza még a húszas évek közepén kiszámította például, hogy a magánháztartásokat felváltó nagyüzemek évente hétszáz munkaórát takarítanak meg minden egyes gazdasági egység ellátásánál (lásd: Sztumulilin, 1926 és Lapidus, 1977).

20 Lásd Fainsworth, 1977.

21 Fainsworth szerint az 1926-os kódex „alapjában véve konzervatív volt, hiszen a házasság és a család stabilitását fenntartani, nem pedig aláásni akarta” (Fainsworth, 1977 : 141.). Hasonló eredményre jutott R.

mely szerint az 1926-ban elfogadott törvények elismerték a család jelentőségét, és végső fokon erősítették a családi kötelekeket, biztosították az intézmény fennmaradását. Ezen elemzések több érvével magam is egyetértek, tény azonban, hogy a törvény elfogadásakor nem merültek fel ezek az érvek. Sőt a megfigyelők többsége úgy látta, hogy a kódex célja a házassági motivációk gyengítése, a „szabad szerelem” igazolása és jóváhagyása, s ezáltal a társadalom hagyományos intézményi rendjének további felforgatása.²²

Az eltérő értékelések két kérdéscsoportra összpontosíthatók. Az egyik a *válásra*, a másik pedig arra vonatkozik, hogy az *élettársi kapcsolatot* a házassággal egyenjogúnak ismerje el az igazságszolgáltatás (aminek például pénzügyi és egyéb vonzatai voltak vagyoni jogi perekben). Kétségtelen, hogy végül mindkét területen radikális jogszabályokat fogadtak el.

A válások intézésére mindmáig a legliberálisabb törvényeket hozták. Ezek szerint a házasságokat egyoldalú nyilatkozattal és haladéktalanul fel lehetett bontani az anyakönyvi hivatalban. Ettől kezdve nem volt szükség semmiféle keresetre, bontási eljárásra, ítékezésre, mert a válás éppannyira egyszerű nyilvántartási aktus lett, mint a házasságkötés.²³ A másik tárgykörben is igen radikálisak voltak a törvényhozók azzal, hogy kimondták: egyenjogúként kell kezelni a már regisztrált és a még nem regisztrált kapcsolatokat.

E törvényeket érte a legtöbb bírálat. A kortársak közül sokan úgy vélték, hogy Szovjet-Oroszországban megkezdődött a házasság intézményének végérvényes felbomlása, és elkezdődött a „szabad szerelem” vagy „szabad házasság” korszaka. E véleményt igazoló elsősorban a válások számának valóban gyors növekedésére hivatkoztak s arra, hogy az ország tele volt „házasságszédelgőkkel”, és sokan éltek bigámiában. Az antibolsevista propagandában „a foga közé kést szorító férfi képe mellé odakerült a másik kép is, a munkára kényszerített, vadházasságban élő, a gyermek apja által elhagyott és gyermekét az államra hagyó munkásnő”.²⁴

Tény, hogy ezekben az években egyre többen váltak el, de ezzel egyidejűleg a házasságra lépők száma is emelkedett. (E két jelenség más országokban is gyakran jár együtt, és ugyanazon népesedési tendencia két megnyilvánulásának tekinthető.) Az évtized végére azonban a válások száma állandósult, majd lassan csökkenni kezdett. Ez tehát jóval korábban történt, mielőtt az új törvény megnehezítette a házasságok felbontását.²⁵ Vagyis az új családjogi törvények nem gyengítették a népesség „házassági kedvét”, gyengítették viszont az egyház után az igazságszolgáltatás beavatkozási lehetőségét is az emberek intim kapcsolatainak alakításába.

A „törvénytelennek” tekintett kapcsolatok („vadházasságok” stb.) és a már állami nyilvántartásba vett kapcsolatok („házasságok”) egyenjogúságának kérdésében is többféle szempont csapott össze. Sokan voltak, akik – mint Lenin és Krupszkaja – „öntudatosan” megtagadták kapcsolatuk „törvényesítését”, és nem mentek el „nyilvántartásba vétetni magukat”. Ugyanakkor az egyház is agított szerte az országban az állami regisztrálás ellen. Az új rend hívei közül viszont még többen, főleg a falusi nők képviselői

König. Szerinte a földközösségen és a keleti egyház tanításain alapuló életformák jelentek meg vadonutáj irányok szerint „átszabva”. De ez nem is lehetett másképp egy olyan országban, ahol a polgári viszonyokat kiirtani próbáló forradalom kitörésének idején a népesség igen nagy többsége még nem élhetett az állampolgárság jogaival, és nem viselhette annak felelősségét sem. Az orosz társadalomfejlődés R. König szerint a patriarchalizmusban és a családi élet „csoportjellegében” is eltér az európai fejlődés fővonalától. Lásd: König, 1974.

22 „Nem meglepő, hogy ezek után a Szovjetunióban olyan nézetek jutottak kifejezésre, hogy nemcsak az 1918, évi, hanem az 1926. évi családjogi törvények is csupán átmenetet alkotnak a férfi és a nő, a szülő és a gyermek közötti kapcsolatok, a házasság és a család intézményének teljes fellazítása felé, amiknek eredménye lesz majd összhangban a szocialista társadalom végleges életformájával.” (Nizsalovszky, 1963 : 49.).

23 A törvény igazolta Engels fél évszázaddal korábbi előrejelzését, amely szerint az új társadalomban „meg fogják kímélni az embereket attól, hogy feleslegesen át kelljen gázolniuk a válóper mocskán.” (Engels, 1970 : 75-76.).

24 Sullerot, 1971 : 162.

25 Ehhez lásd: König, 1974. *

tartottak attól, hogy az „élettársi kapcsolat” egyenjogúsítása szentesítene, sőt ösztönözne a bigámiát, és csorbítaná a „törvényes feleségek”, valamint gyerekeik jogait. Az új hatalom – mondták – ezzel elidegenítene magától az eddig lojális parasztokat. Nem az álszentnek ítélt jogelveket érvénytelenítenék, hanem inkább a nemzetiségi és törzsi jogszokásokat hagynák érvényben. S vajon ez volna a cél – hangzott el többször is a kérdés a vitában – akkor, amikor a Kaukázusban és más vidékeken, főleg a mohamedánok körében küzdeni kell a többnejűség, a vérbosszú, a kötelező hozomány, a gyermekházasság intézményei, a szokásjog uralma ellen?²⁶

Megállapítható, hogy a törvénygyűjtemény egy vonatkozásban valóban radikális volt: a lehető legtöbb szabadságot próbálta biztosítani felnőtt férfiakkal és nőkkel ahhoz, hogy döntsék kapcsolataik formáiról és fenntartásának kérdéseiről. De az új törvények nem próbálták valamilyen más intézménnyel felváltani a családot. Ez már az előkészítés szakaszában kiderült, például a tartási jogosultságok és kötelezettségek vitája során. Az „egyenjogúság” hívei, mint A. Kollontáj, azt javasolták, hogy „társadalmassítsák” a kiskorúak és a munkanélküliek eltartását egy olyan „központi biztosítási alap” révén, amit általánosan kivetett adóból, nem pedig csak az elváltak befizetéseiből képeznének.²⁷ Ez a javaslat illeszkedett nemcsak az általános munkavállalás politikájához, hanem főként a gyerekevelés társadalmassításának tervéhez. A törvényalkotók mégis elvetették. Érveik a korabeli munkanélküliségből indultak ki, abból, hogy az adóterhek nem növelhetők tovább, s egyáltalán: miért legyen kénytelen „Iván” gondoskodni „Szergej” gyerekeiről és volt házastársáról, ha az utóbbi vált el? Az ellenérvek helyességét nagyon kevesen vonták kétségbe, s a javaslatnak alig volt visszhangja az akkoriban még valóban széles körű és nyílt vitában. Sokkal inkább az foglalkoztatta a vitázókat, hogy vajon illesse-e meg tartásdíj az elhagyott élettársat is.

„Az emberek számunkra való átforgalmazása”

De a javaslat egyik alapfogalma, a *gyerekevelés társadalmassítása* is utópikus tervnek bizonyult.²⁸ Pedig látszólag minden efelé haladt a szovjet nevelésügyben. A pedagógusok azt tanulták és tanították, hogy a kommunista társadalom a gyermekeket közösségekben neveli fel, vezetőik pedig felszólították őket arra, hogy az otthon, a család, a rokonság visszahúzó erőivel szemben képviseljék a jövő értékeit. Buharin is „a régi rend legkonzervatívabb erődjének” nevezte a családot,²⁹ Lunacsarszkij pedig így foglalta össze a feladatokat: „A kispolgári környezet – annak minden rosszindulatával, egész kispolgári életmódjával együtt – érzeti hatását. Ha nem hatolunk le a gyökereikig, be a családba, akkor a család elfojt minket. Mi azonban fel tudunk ellene lépni a gyerekeken keresztül is (különösen a falusi iskolákban), és hatnunk kell a családra a szülőkkel való alapos beszélgetésekkel is. Ez igen nagy és nehéz feladat, de nem látok másféle kiutat, semmilyen más utat, amelynek segítségével meggyorsíthatnánk az emberek számunkra való átforgalmazásának folyamatát.”³⁰

Az „*emberek számunkra való átforgalmazása*” volt tehát az az elv, amelyhez nem illeszkedhettek könnyen az életforma-kísérletek. Ennek az elvnek a jegyében sem a nők felszabadítása, sem az oktatás nem az általános emancipáció demokratikus mozgalma, az önnevelés közösségi folyamata lett, hanem igazgatási feladattá, a diktatúra bürokratikus szervezeteinek hatásköri ügyévé vált. Az életformák kialakításának, a szükségletek és

26 Ezt a törvényt a mohamedán többségű köztársaságokban nem is vezették be.

27 Lásd: Fainsworth. 1977 : 162. és köv. oldalak.

28 Jóval később, az izraeli kibucokban szervezték meg eszerint a gyerekek gondozását és nevelését, ott viszont nem egy „nagy háztartás” részeként, hanem csakis az odatartozó szülő gyerekei számára. (Vö.: Spiro, 1958.

29 Idézi Carr, 164 : 30.

30 Lunacsarszkij, 1975 : 133.

emberi kapcsolatok átalakulásának problémájából a hatalom által meghatározott szervezeti kérdések és „tervfeladatok” lettek, amelyeket azután „teljesíteni és túlteljesíteni” kellett.

A NEP után kezdődött új korszakot a húszas évek végétől már ez a szellem uralta. A „társadalmisítás” gondolata ekkor már egyértelműen a „párt által vezetett szovjethatalomra” vonatkozott, nem pedig az önnön sorsukat saját döntéseik szerint formáló közösségek kódosnak, utópikusnak és „kispolgárinak” minősített képzeteire. Továbbra is napirenden volt ugyan a „nagy háztartás” felépítése és megszervezése. Még több nő munkaerejét akarták felhasználni az iparosításban és kolhozosításban. De ezzel egyidejűleg támadásra készültek egy új területen is: a *szocialista családvédelem* és házassági hűség parancsolatainak frontján.

1934 augusztusában Sztálin beszédet mondott a család fontosságáról, s ezzel elkezdődött egy új kampány. Ennek során egy rendelettel bűnnek nyilvánították a homoszexualitást, 1935 októberében pedig a szovjet polgárok millióit avatták be abba az eseménybe, hogy Sztálin meglátogatta idős édesanyját Grúziában. 1936 tavaszán már ismertetni kezdték értekezleteken és a sajtóban az új családjogi törvények tervezeteit. Május 28-án vezércikket közölt a Pravda, amiből megtudhatták az olvasók, hogy „a nép ellenségei már többször javasolták nekünk azt a hibás és képtelen eszmét, hogy számoljunk fel a családot, és szüntessük meg a házasságot... amikor a szovjet család erősítéséről beszélünk, akkor egyértelműen arra a harcra gondolunk, amit a házasságra, a nőkre és a gyerekekre vonatkozó polgári beállítódások csökevényei ellen vívunk. Az úgynevezett »szabad szerelem« és a szabálytalan szexuális élet keresztül-kasul burzsoá jelenségek, amelyeknek nincs köztük sem a szocialista elvekhez, sem pedig a szovjet emberek kapcsolatainak etikájához és mércéjéhez... a szovjet ifjúság színe-java, a mi országunk *élenjáró* férfiai és női egyúttal kiváló családtagok is, akik hőn szeretik gyermekeiket. S ugyanez érvényes *megfordítva*: az olyan ember, aki nem veszi komolyan a házasságot, aki elhanyagolja és sorsára hagyja gyermekét, az ilyen ember rendszerint rossz munkás és társadalmának hitvány tagja.”³¹

Az 1936-os törvények már ennek szellemében szabályozták a polgárok életét. Megnehezítették a válást (bonyolították az eljárást, magasabb illetéket kívántak a bontásért, azontúl a személyi igazolványban fel kellett tüntetni a családi állapotot stb.), betiltották – még a törvényes formaságokat is mellőzve – az abortuszt, s ezzel egyidejűleg növelték a szülési segélyt és a családi pótlékot. A hatóságok még több bölcsőde, óvoda és gyermekotthon felépítését ígérték. Évekkel később, a világháború közeledtével további szigorítások következtek. Aztán, már 1944-ben egy újabb családjogi kódexet alkottak, amely úgyszólván szentségként említi a házasság és család intézményét, és törvénytelennek nyilvánítja a „de facto” házasságot. Attól kezdve csak nyilvános ülésen tárgyalhattak bontópereket, a bíróságok kötelesek voltak kutatni – szükség esetén tanúk kihallgatásával – a válási okokat, határozatuk pedig csak az igen magas (egészen 2000 rubelig terjedő) illeték lerovása után vált érvényessé.³² A második világháború után is ebben a szellemben szabályozták az emberi együttélés intézményeit, s innen már csak egy lépés volt Hruscsov optimizmusáig, mellyel a párt 22. kongresszusán kijelentette: „a család a kommunizmusban még szilárdabb lesz”.

De szilárdult-e, rendezettebb és biztonságosabb lett-e az emberek élete a harmincas évektől, amikor a házasság és család intézményeit már nemcsak évszázados hagyományok gyökerezették, hanem új törvények és propagandisták is óvták? A propagandisták persze igennel válaszoltak erre a kérdésre, de meglepő módon ugyanezt válaszolta

31 Idézi Schlesinger, 1949 : 251-252.

32 Mindez persze már a második világháború vége felé történt. Az akkori törvényeket elsősorban népesedéspolitikai megfontolásokból – a rendkívül nagy emberveszteségek pótlására – hozták. Legfontosabb rendeltetésük az volt, hogy ösztönözzék a születéseket és támogassák az anyákat. A tíz gyermeket szülő nők számára bevezetik a „Hős anya”-rendet, a gyerekteleneket, illetve a háromnál kevesebb gyermeket nevelőket adókkal sújtják.

néhány objektívebb megfigyelő is. Így például az emigráns társadalomtörténész, Nyikolaj Tyimasov, aki 1946-ban, New Yorkban megjelent könyvének „A nagy visszalépés” címet adta, mert úgy látta, hogy „...az új Rend, amiért az oroszok oly erőteljesen harcoltak, egyáltalán nem a kommunista eszményeket testesíti meg, hanem olyan új rend, amely egyesíti a forradalmi lendületet az újjáélesztett nemzeti hagyományokkal. De a hangsúly az utóbbiakon van.”³³ Tyimasov szerint a harmincas években minden fontosabb területen megkezdődött a nagy visszalépés: az orosz haza újrafelfedezése, a nemzet nagyjainak és kulturális értékeinek új kultusza, a történelem újbóli átírása, a többi nemzet fokozott oroszosítása stb. Ebben a folyamatban a bolsevikok felhagytak az orosz társadalom három pillére – a család, az egyház és az iskola – gyengítésével, s kezdték visszaállítani a pedagógusok, a szülők, végül pedig 1939 után az ortodox egyház tekintélyét.

Ezek az érvek nem alaptalanok, mégsem tudom elfogadni őket. Szerintem a „visszatérés” és a hagyományos intézmények révén történő „konszolidáció” mindvégig alárendelt mozzanata volt a „mozgósítás” tendenciájának. De akkor miért került sor a „sztálini alkotmánnyal” egyidejűleg ilyen házasság- és családvédő törvények megalkotására? Úgy látom, hogy a hagyományos keretek kultiválása is a diktatúra erősítését célozta. Azért volt rájuk szükség, hogy könnyebben lehessen igazgatni, mozgósítani és ellenőrizni az embereket, s hogy azok minél kevésbé támaszthassanak szabadságigényeket életformájuk alakításában. A válást nehezítő és a család megerősítésére hivatott intézkedéseket mérlegelve egy olyan politikai rendszert kell elképzelnünk, amely egyre szűkítette az emberi szabadságok körét, s egyre érzékenyebben ellenőrizte a magánéleti kapcsolatainak autonóm területeit.

Szigorúan ellenőrzött menedékhely

A sztálinista diktatúra intézményrendszere a harmincas években szilárdult meg, s ekkor lett egyik eszköze az iskolarendszer és a gyerekek életének mozgalmi ellenőrzése. Említettem már, hogy a *nevelés „társadalmisításának” hatalmi módját* még a húszas évek elején kezdeményezték az iskolaügy vezetői. Akkor ez főként az elmaradottnak vagy/és kispolgárinak ítélt családok nevelési hatásainak ellensúlyozását célozta. Az iskolai oktatás és a népnevelés centralizálása főképp ezt szolgálta. A harmincas években azonban a köznevelést is egyre inkább a centralizált igazgatás hatalmi szempontjai szerint szervezték át. A „pedagógiai vitával” (ami főként A. Krupszkaja személye és a védelmében meghúzódo haladó szellemű pedagógusok ellen irányult) tudtára adták mindenkinek, akit illetett: a gyerekek igényeinek megállapítása és a velük összefüggő nevelési teendők meghatározása a főhatóságokra és az iskolai pártirányításra tartozik. A tanárok dolga az ismeretközlés, az új nemzedék meghódítását pedig végezzék az őket mozgósító szervezetek – a kicsiket magában foglaló októbriista csoportoktól az úttörőkön át a Komszomolig.

E szervezetek működését a kommunista párt irányította, rajtuk keresztül tudta ellenőrizni a pedagógusokat és a szülőket. A „káderekiválasztás” fő közegei lévén, a mozgalmi szervezetek legfontosabb „kötélye” a lojalitás volt. Ezt azonban nem korlátozták a meggyőződés, a tevékenységek vagy a normák egy-egy speciális területére, hanem elvileg kiterjesztették bármilyen ismeretanyagra, véleményre, kooperációra stb. A „totalitarizmusból” *nem* következik, hogy ellenőrizni tudták vagy akár próbálták volna minden gyerek minden megnyilvánulását,³⁴ de az következik, hogy számonkérésre kerülhetett sor bármikor és bármilyen ügyben. A „lojalitás” tárgyát és módját a „felettes szervek” szabták meg, mindig fenntartva az újradefiniálás vagy értelmezés jogát. A „hatalmi pedagógia” is így tarthatta sakkban a szocializáció legfőbb intézményeit.

³³ Timasheff, 1946 : 16.

³⁴ A „totalitarizmus” értelmezéséhez lásd Reichman, 1988.

Emlékezetes példája a gyerekek felhasználásának az a történet, amely 1932-ben „*Pavlik Morozov megdicsőüléséhez*” vezetett.³⁵ A hivatalossá vált legenda szerint Pavlik, az öntudatos úttörő, a kolhozosítást elősegítendő feljelentette apját a politikai rendőrségnél, mire bosszúból az osztályellenség megölette a kisfiút. Ma már nehezen deríthető fel, mi történt 1932-ben Geraszimovkában, a kis Pavlik szibériai szülőfalujában. Annyi azonban biztos, hogy a propaganda mártírrá avatta az apját feljelentő fiút, akinek kultuszát gyors ütemben terjesztették el a Szovjetunióban. Történetét ismerik mindenfelé, szobrai ott díszelgenek a köztereken, iskolákban, úttörőőrsök szobáiban.

A család súlyát és a szülők tekintélyét megalapozni hivatott jogszabályok mellett voltak tehát olyan instanciák is, melyek arra próbálták ösztönözni a gyerekeket, hogy szálljanak szembe szüleikkel, amikor ezt kívánják tőlük vezetőik a „nép”, a „haza”, a „kollektíva”, a „haladás” érdekében. De az úttörő- és Komszomol-csoportok, illetve vezetőik éberségénél sokkal érzékenyebben érintette a szülőket egy másik szervezet ellenőrzése. A családjogi törvények előkészítését évekkal megelőzte a titkosrendőrség hatalmának gyarapodása, a terror, a letartóztatások, internálások köznapiává válása. A legtöbb családban elkezdtek rettegni a szomszédoktól és az ismerősöktől.³⁶ A „forradalmi törvényesség” jegyében zsarolták a házastársakat, sokszor azt kívánva tőlük, hogy váljanak el egymástól, nyilvánosan tagadják meg társukat, és minősítsék a nép árulójának. Ugyanilyen demonstratív cselekedeteket követeltek meg alkalmanként testvérektől, gyerekektől és szülőktől. Családtagokat tettek felelőssé egymás cselekedeteiért – s nemcsak hallgatólágosan, hanem 1934-től már hatályos jogszabályok alapján.³⁷

A politikai önkény erői tehát keményen megrázták a családi kapcsolatoknak és az egyének mindenféle lojalitásainak szálait. A hosszabb ideig tartó üldöztetések vagy börtönök miatt elhidegülhettek kapcsolatok. Sok házasságot és családot bomlaszthatott fel a megbélyegzés és a távollét, a terrorral keltett bizonytalanság vagy bizalmatlanság. De figyelembe kell venni az ellenkező irányú hatások eshetőségét is. Az üldözés fokozhatta a ragaszkodás és hűség értékét, az igazságtalanság pedig az ellenállás erejét kölcsönözte az elemi tisztességnek és más erkölcsi normáknak. Nehéz volna eldönteni, hogy a házasságok és családok stabilitását végül is mennyire szolgálták a családvédelmi törvények, illetve a politikai terror eljárásai, de mindezeket a tényezőket figyelembe kell venni az akkori történések elemzése során.

A *diktatúra „közösségeket” akart demonstrálni* mindenütt: munkahelyeken, iskolákban, településeken és mozgalmi szervezetekben. Stílust és szervezeti szabályzatot, nyelvezetet és hatásköröket hoztak létre a nagy kollektív színjátékhoz. Ez is hatalmi célzatú volt, s elsősorban belföldre szánták. Így azután a statisztéria azonos volt a közönség egy részével. A hatalomgyakorlásnak ez a módja nem tűrhette a nem demonstratív, hanem *igazi* közösségeket. Ezért kellett felszámolni vagy átszervezni a húszas évek minden olyan maradványát – a lakóközösségektől kezdve a nemzedéki szervezeteken át a kulturális csoportokig -, mely kivonhatta volna magát a központi ellenőrzés és egységes irányítás alól. A „közösségi társadalom” jelszavának jegyében és a „polgári individualizmus” elleni kampányok során azonban nem tudták pótolni a választott közösségek szocializációs hatását. S közben egyre távolabbi cél lett a „nagy háztartás” megvalósítása is.

A „nagy háztartás” tervének kudarca

Igaz, a Szovjetunióban a „közcélú” kiadásoknak sokáig volt egyértelmű és nyomatékos gazdaságpolitikai-költségvetési elsőbbségük a magánfogyasztás fejlesztésével szemben. Am ez is megváltozott az utóbbi évtizedekben. Sem a magánháztartások alacsony

35 Gereben, 1990.

36 Berend, 1989.

37 Uo.

fejlettségi szintje, sem pedig a közcélú beruházásoknak a magánfogyasztáshoz viszonyított aránya nem bizonyítja azt, hogy a „nagy háztartás” terve továbbra is érvényben van. Véleményem szerint már a harmincas évek közepén sem volt érvényben, akkor, amikor a száműzetésben élő Trockij megállapította, hogy „az étkezési jegyek megszüntetésével egyidejűleg a jobb körülmények között élő munkások mind visszatértek a családi ebédlőasztalhoz... Ugyanez vonatkozik a szociális mosodákra, ahol több ruhát tettek tönkre és többet loptak, mint mostak.”³⁸

De miért történt így, miért nem sikerült a magánháztartások megszüntetése és a „szolgáltatások társadalmának” kialakítása? Trockij a rossz szervezést okolta mind ezért, amiért viszont a pártbürokrácia uralmát tette felelőssé. Magyarozatával egyetértek, függetlenül attól, hogy ő maga mit és mennyit tett 1917 októbere után a pártbürokrácia kárhóztatott uralmának kiépítéséért és megvédéséért. Szerintem is az uralom módja a kulcs a szovjet közélet megértéséhez, a „nagy háztartás” problémáját csakis a közélet általános szerkezeti jegyeiből és működésének vonásaiból értelmezhetjük helyesen. A közintézmények értékét és minőségét minden modern országban elsősorban az határozza meg, hogy használói, az állam polgárai mennyire érezhetik azokat magukéinak, saját döntéseik, együttműködésük eredményének.³⁹ Ez viszont attól függ, hányan, hogyan és mennyire vehetnek, illetve vesznek részt ténylegesen közéleti döntésekben, például abban, hogy egyáltalán mi tartozék az egész ország vagy a saját településük közösségének birtokába, mit osszanak fel és kik között. Az ilyen döntések folyamatának – az ötletek megszületésétől és az előzetes vitáktól a jogosultságok, eljárási szabályok, illetve a tárgyi kérdések eldöntésén át a végrehajtásig és annak ellenőrzéséig – több funkciója van. Ez fejlesztheti a közéleti tudást, készségeket és motivációkat, ez szocializál a közéletre, ez hoz létre szövetségeket és közösségeket, és ez tudatosítja valamennyi résztvevőben a köztük megosztott felelősséget és jogokat, valamint tetteik eredményeit.⁴⁰ Ezt semmi sem pótolhatja, hiszen enélkül az államélet, a közhatalom gyakorlása és a közélet szelleme nem felelhet meg az intézmények virtuális értékeinek.

Az ilyen értékek érvényességének a történelem nagy pillanatainak után a köznapi viszonyokban és az életformákban kell folyamatosan igazolódniuk. S nem csupán kognitív módon, a tudásban és gondolkodásban, hanem a spontán motivációkban is. Márpedig a „családi ebédlőasztalhoz visszatérő munkásnak” nemcsak az üzemi étkezde és a „közmosoda” működéséről, a kórházakról, iskolákról, tömegközlekedésről voltak tapasztalatai, hanem sok minden másról is. Például arról, hogy a köztulajdon kicsiben és nagyban miként lesz közpréda. E tapasztalatok részben másokra vonatkoztak, részben pedig az egyén saját lehetőségeire és saját szegényére is, hiszen a köztulajdon állandó és tömeges eltulajdonítása nélkül élni sem lehetett.

Tény, hogy a „nagy háztartást” eredetileg a 19. század szocialista és kommunista gondolkodói gazdaságilag fejlettnak és gazdagnak, a bőség háztartásának képelték el. Mégsem a gazdasági fejlettség szintjét vagy fokozatát, hanem ennek fajtáját, civilizációs minőségét tartották döntőnek, hiszen egy antikapitalista társadalom szükségességéből indultak ki. A „nagy társadalom” propagandáját, majd tervének feladását elemezve is fontosnak tartom ezt a szempontot. Hiszen hivatkoztak szovjet részről már a harmincas évektől fogva, de később is arra, hogy az ország szegény és fejletlen volt egy ilyen terv megvalósításához. Tény, hogy az iparosítás választott módja és a hadsereg erősítése

38 Trockij, 1973 : 62.

39 Annál inkább érvényes ez az összefüggés, minél kevésbé van az adott társadalomnak egyetemes érvényű vallásos világképe, ami igazolhatná a közintézmények struktúráját és működését. A Szovjetunióban kifejlesztett „marxizmus-leninizmus” sokban hasonlított az ilyen világképekre, de mégsem ígérhetett híveinek üdvözülést a halál után.

40 Ezt Lenin is világosan látta 1917 októbere előtt, amikor az „Állam és forradalom”-ban (a híres szakácsnő-példában) összekötötte a közéletben való általános részvétel kérdését a társadalmi munkamegosztás felszámolásának tervével.

keves beruházási forrást hagyott a fogyasztási cikkek termelésére és a szolgáltatások bővítésére. Az áruhiány krónikus, a minőség alacsony, a kereskedelem fejletlen maradt a Szovjetunióban egészen napjainkig. A gyermekgondozás kivételével a háztartási teendők hatalmas többsége megmaradt a magánháztartások kereteiben. A háztartási munkák fő terhét persze továbbra is a nők viselik, emiatt a nemi szerepek sem változtak meg úgy, mint ahogyan a forradalom után várták.

Az alternatív civilizáció eszméje a társadalmi gazdaság egyetemes és szabad hozzáférhetőségének gondolatán alapult. Azon, hogy életfeltételeiket közösen, a politikai és gazdasági uralom torzításaitól mentesen képesek szabályozni az emberek. A „nagy háztartás” gondolata ezekhez – a 20. században jócskán deformált – eszmékhez kapcsolódott. De akarták-e és akarják-e az emberek a „nagy háztartást”? S igaz-e, hogy a gazdasági fejlettség megteremti az erre irányuló szükségleteket és a kielégítésüket szolgáló eszközöket, formákat, intézményeket?

E kérdések már túlmutatnak az 1917 utáni szovjet családpolitikán, s a modern társadalomfejlődés egyik átfogó problémáját feszegetik.⁴¹ Az utóbbi évtizedek tapasztalatai arról tanúskodnak, hogy a háztartási munkát a fejlett országokban már nem racionalitási kritériumok szerint ítélik meg a családtagok (nem feltétlenül a leggyorsabban, leggazdaságosabban akarnak túllenni rajta stb.). A modern szolgáltatási szféra nem tette feleslegessé a magánháztartások munkaszervezeteit, s még a napi munka egyhangúságától menekülő is szívesebben szövetkeznek kisebb körben, áttekinthető keretek között, de nem kívánják a „nagy háztartás” személytelenségét. Mintha a manipulált tömegfogyasztás mutatta volna meg a nyugati társadalmak tagjainak, hogy mi várható ettől az utópiától.

A lakóközösségeknek ma se szeri, se száma a leggazdagabb országokban. Ezek tanúsítják, hogy az emberek folytatják az életformák keresését. Ennek során az újabb nemzedékek tagjai is beleütköznek az együttélés intézményi problémáiba s a magán- és közéletnek itt vázolt összefüggéseibe.

IRODALOM

- A. Bebel*: A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1957.
- Berend T. Iván*: A bolsevik diktatúrától a pártállam diktatúrájáig. Valóság 1989. 12. sz.
- E. H. Carr.*: Socialismus in One Country. Vol. 1. – Macmillan and Co., London, 1964.
- F. Engels*: A család, a magántulajdon és az állam eredete. In: Marx-Engels Művei, 21. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 21-157. old.
- Erős Ferenc*: Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus. Gondolat Könyvkiadó 1986.
- B. B. Fainsworth*: Bolsheviek Alternatives and the Soviet Family: The 1926. Marriage Law Debate. In: D. Atkinson et alie (eds): Women in Russia. Stanford Univ. Press 1977. 139-165. old.
- Gereben A.*: Pavlik Morozov megdicsőülése. Világ, 1990. 1. sz.
- A. M. Kollontaj*: Szemjá i kommuniszcicseszkije goszudarsztvo. Moszkva. 1920. – The Revolution of Life and Morals. (Egy. eredetileg 1923-ban oroszul megjelent munka egyik részének fordítása.) In: Schlesinger (ed), 1949. 48-59. old. – Die Arbeiteropposition, In: *F. Kool-E. Oberlander* (hrsg): Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur. München, 1972. 182-239. old.
- V. Korolenko*: Levelei Lunacsarszkijhoz. Negyedik levél. In: Szilágyi A. (szerk.): Befejezetlen forradalom. Bp. 1987. 21-26. old.
- R. König*: Entwicklungstendenzen der Familie im neueren Russland. In: Matériaién zur Soziologie der Familie – Kiepenheuer und Witsch S., Köln, 1974. 151-199. old.
- G. W. Lapidus*: Sexual Equality in Soviet Policy. In: D. Atkinson et alie(eds) Women in Russia. Stanford Univ. Press 1977. 115-138. old.'
- V. I. Lenin*: A nagy kezdeményezés. In: összes Művei 29. köt., 415-443. old. – Szikra Könyvkiadó 1953.

41 Lásd Vági, 1979. és köv. oldalak.

A.V. Lunacsarszkij: A szovjet iskolai nevelés feladatai. In: *Vág O.* (szerk.): A szovjet pedagógia teoretikusai. Tankönyvkiadó 1975. 115-134. old.

Major Máté: A közösségi lakóházzól. Valóság 1976. 6. sz.

B. Mazurin: Rásszkáz i rázumjá ob isztorii odnoj tolsztovszkoj kommuni „Zsizny i trud”. In: *Novij Mir*, 1988. 9. sz.

Nizsalovszky E.: A család jogi rendjének alapjai. Akadémiai Kiadó 1963.

W. Reich: Die sexuelle Revolution. Fischer V.: Frankfurt am Main 1971.

H. Reichman: Reconsidering „Stalinism”. In: *Theory and Society* 1988.

R. Schlesinger: The Family in the USSR. – Routledge and Kegan Paul, London, 1949.

Somlai Péter: Konfliktus és megértés. Gondolat Könyvkiadó 1986.

M. E. Spiro: Children of the Kibbutz. Mass, Cambridge 1958.

J. Stora: Alexandra Kollontai: marxisme et revolution sexuelle. Paris 1973.

E. Sullerot: A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó 1971.

Sz. G. Sztumilin: Rabocsij bit v cifrah. Moszkva 1926.

N. S. Timasheff: The Great Retreat. The growth and decline of Communism in Russia. Dutton and Co. New York 1946.

L. Trockij: Women and the Family. Pathfinder P. New York 1973.

Vági G.: A lakossági szolgáltatások és a háztartási munka kapcsolatának kérdései. Központi Szolgáltatásfejlesztő Kutatóintézet. Bp. 1979.

V. Zajcev: Serdülő korú munkások munkája és életformája, In: *Somlai P.* (szerk.): A szovjet szociológia a húszas években „Szociológiai füzetek” 2. sz. 1971.

P. G. Zajcsnyevszkij: Fiatal Oroszország. In: *Dolmányos István* (szerk.): Orosz forradalmárok a XIX. században. Gondolat Könyvkiadó 1970. 177-189. old.